

## مصادیق ارتداد فردی و اجتماعی از منظر نهج البلاغه

مهسا افشار شیشوان<sup>۱</sup>

### چکیده

ارتداد به معنای خارج شدن و رویگردانی از دین اسلام است. مسلمانانی که از اسلام رویگردان هستند را مرتد گویند. ارتداد با انکار وجود خدا، حقانیت پیامبر اسلام و امور ضروری دین مانند نماز و روزه و همچنین با توهین آشکار به مقدسات دینی مانند کعبه محقق می‌شود. در این مقاله به انواع ارتداد شامل ارتداد فطری و ارتداد ملی اشاره شده و سپس مصادیق ارتداد شامل پنج مصداق، آورده شده است. این مصادیق عبارتند از: براءت جستن از دین الهی، انکار رسالت پیامبران، انکار نبوت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، خروج از اسلام و روی گرداندن از اسلام و در ادامه‌ی تحقیق، با استفاده از نهج البلاغه و برخی آیات و روایات، پیامدهای فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است. برخی از پیامدهای فردی ارتداد، مثل لعن خدا، فرشتگان و انسان‌ها، دوزخ و عذاب ابدی، پوچ‌گرایی، ناامیدی و پریشانی، آورده شده و در پایان نیز پیامدهای اجتماعی، شامل: تسری ارتداد به دیگران، فساد و تباهی در جامعه، بدعت‌ها، خرافات و فروپاشی جوامع اسلامی بیان گردیده است. روش تحقیق در این نوشتار به شکل نقلی و روش جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای (دستی و رایانه) و روش پردازش اطلاعات تحقیق، توصیفی و تحلیلی است.

**کلید واژه:** ارتداد، مصادیق، نهج البلاغه

---

<sup>۱</sup> - طلبه سطح ۲، حوزه علمیه فاطمه معصومه (سلام الله علیها)، دلیجان، کد طلبگی ۹۵۱۲۲۰۲۷۶۲

## مقدمه

خداوند به انسان به عنوان برترین مخلوقش، حق انتخاب و اختیار داده است. یکی از ابعاد آزادی انسان آزادی فکر و آزادی عقیده است؛ یعنی اینکه هر انسانی حق دارد نسبت به هر چیز بیندیشد و تحقیق کند و آنگاه تصمیم بگیرد که چه عقیده‌ای را برگزیند. اما آیا انسان آزاد است هر عقیده‌ای را بپذیرد و هیچ‌گونه تبعاتی را متحمل نشود؟ انسانی که موجودی اجتماعی است و هرگونه فعل و یا حتی باور او بر اطرافیان و جامعه‌اش تاثیرگذار است، آیا آزاد خواهد بود که هر عقیده‌ای را بپذیرد و ترویج دهد و یا براساس آن رفتار کند؟ مثلاً اگر انسانی عقیده کفر را بر ایمان ترجیح دهد، آیا پیامدهای آن و تبعات آن پیامدها، تنها خودش را گرفتار می‌کند یا افراد جامعه را نیز تحت تاثیر قرار می‌دهد؟ در منابع قرآنی و روایی، برای ارتداد و مصادیق آن و همچنین پیامدهای آن، مسائلی ذکر شده است و البته در مجازات مرتد با قتل، اختلافاتی بین مسلمانان وجود دارد. بحث بر سر انگیزه‌ها و همچنین پیامدها بسیار مهم است؛ زیرا فقیه با توجه به آن می‌تواند مجازات مرتد را تعیین نماید. در این نوشتار برآن هستیم که به شکلی دقیق‌تر و جزیی‌تر به ارتداد و تبعات و پیامدهای آن از دیدگاه نهج‌البلاغه بپردازیم. حال این سوال مطرح است که ارتداد چیست؟ چه مصادیقی و پیامدهایی در بعد فردی و اجتماعی دارد؟

اهمیت پرداختن به این موضوع بدین جهت است که انسان به صورت فطری خداگرا است، و این گرایش از ضروریات جنبه معنوی انسان است و از طرفی برگشت از خدا و یا همان ارتداد، این صفت پاک انسانی را از وی سلب می‌کند، به همین دلیل ضرورت دارد تا به این موضوع مهم بیش از پیش توجه گردد. در مورد ارتداد و مصادیق و پیامدهای آن تاکنون، تالیفات بسیاری انجام شده است، به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از آنان اشاره می‌شود. مقاله‌ی «لزوم اظهار اسلام پس از بلوغ و عدم کفایت اسلام حکمی در تحقق ارتداد، نویسنده محمد نوذری فردوسی و همکاران، نشریه پژوهش‌های فقهی، تابستان ۱۴۰۱» و مقاله‌ی «تحلیل کیفیت اثبات ارتداد از نظرفقه جزایی، نوشته ایلناز علی نژاد، مجله فقه جزای تطبیقی، بهار ۱۴۰۱» و مقاله‌ی «نگاهی دوباره به مستندات تاریخی ارتداد، نوشته مصطفی صادقی کاشانی، نشریه پژوهش‌های فقهی، شماره ۲، ۱۴۰۱» مزیت و نوآوری این مقاله در این است که تحقیق یا کتابی که مختص ارتداد از دیدگاه نهج‌البلاغه باشد، یافت نشد، در صورتی که در این نوشتار، به ارتداد از نظر انواع، مصادیق و پیامدهای فردی و اجتماعی، از دیدگاه امام علی (علیه السلام) پرداخته شده است و همچنین از آیات قرآن برای تکمیل و تایید بحث نیز استفاده شده است.

## ۱- مفهوم شناسی

در این قسمت برای درک بهتر موضوع مقاله، مفهوم کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی بیان خواهند شد.

### ۱-۱- مفهوم ارتداد

#### تعریف لغوی:

«در لغت به معنای رجوع و بازگشتن است»<sup>۱</sup>. و «اسم مصدر آن، «رَدَّة» است به معنای بازگشتن به همان راه که آدمی از آن آمده است. کلمه «رَدَّة» تنها برای کافران کاربرد دارد؛ اما معنای «ارتداد» عام است و برای غیر کفر نیز بکار می‌رود»<sup>۲</sup> اگر کسی که مسلمان است، از دین اسلام بیرون رود. او را در اصطلاح دینی «مرتد» گویند.

«ارتداد با فعل به این شکل است که کسی کاری کفرآمیز را از روی عمد و با علم به کفرآمیزبودنش انجام دهد. برای مثال برای بتی سجده کند، یا ماه یا خورشید را پرستش کند و یا به مقدسات دینی مانند کعبه «اهانت آشکار» کند»<sup>۳</sup>

#### تعریف اصطلاحی:

«ارتداد» در اصطلاح یعنی «حالت جدید اعتقادی و تحول عقیدتی است که با انکار یکی از اصول سه گانه دین اسلام» توحید، نبوت، معاد و یا نفی اصلی از اصول ضروری دین که انکار آن به انکار اصول سه گانه منتهی شود به شخص مسلمان رخ می دهد»<sup>۴</sup>.

واژه‌ی ارتداد در قرآن چند بار آمده است که به معنای بازگرداندن یا برگشت به عقب و موجب خسران و زیان معرفی کرده است. در سوره مائده می خوانیم: «يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ - (موسی فرمود:) ای قوم

<sup>۱</sup> - جوهری، صحاح اللغه، ج ۲، ص ۴۷۳

<sup>۲</sup> - راغب، مفردات راغب، ص ۱۹۸

<sup>۳</sup> - موسوی اردبیلی، فقه الحدود و التعزیرات، ج ۴، ص ۴۷ و ۴۸

<sup>۴</sup> - عمید زنجانی، فقه سیاسی اسلام، ج ۳، ص ۳۱۹

من! به سرزمین مقدّسی که خداوند برای شما مقرر کرده وارد شوید و به پشت سر خود  
برنگردید که زیانکار می‌گردید»<sup>۱</sup>

## ۱-۲- مفهوم مصادیق

### تعریف لغوی:

مصادیق جمع مصداق و مصداق به معنای: «آلت صدق چیزی. آله صدق. چیزی که صدق دیگری از او دریافت شود. نمونه. گواه. حجت. آثار چیزی که دلیل راستی باشد. گواه راستی. دلیل راستی سخن. شاهد. آنچه بر راستی آن دلالت کند. چیزی که مردم آن را راست دارند. گواهی. موافق چیزی. مجازاً آنچه موافق چیزی باشد. مطابق. موافق آنچه منطبق بر امری گردد»<sup>۲</sup>

### تعریف اصطلاحی:

در اصطلاح مصداق عبارت است از آنچه مفهوم بر آن صدق می‌کند. مثلاً محمد و علی مصداق مفهوم انسان هستند؛ به عبارت دیگر، لفظ، از مفهوم حکایت می‌کند و مفهوم حاکی از مصداق است.<sup>۳</sup>

## ۱-۴- مفهوم نهج البلاغه

### تعریف لغوی:

«نهج. به معنای: راه روشن و گشاده. طریق واضح. راه فراخ. راه پیدا. راه راست و راه پیدا و راه گشاده. يقال طریق نهج و طرق نهج. ج ، نهجات ، نهوج ، نُهَج. و گشاده گردانیدن راه. هویدا کردن راه. واضح و نمایان کردن راه را. ظاهر و واضح کردن راهی را یا کاری را. رفتن بر راه. سلوک. سپردن راهی را. رفتن در راه. کهنه ساختن جامه را. خلق و کهنه کردن جامه را. پیداو گشاده شدن راه. واضح شدن راهی یا امری»<sup>۴</sup>

<sup>۱</sup> - مائده، ۲۱

<sup>۲</sup> - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل حرف میم، ج ۱۴، ص ۲۱۱۳۴

<sup>۳</sup> - کتاب منطق دهم انسانی

<sup>۴</sup> - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱۴، ص ۲۳۵۶

«بلاغه به معنای: بلاغت . بلیغ شدن مرد و یا سخن و کلام . بلیغ شدن . فصیح شدن آنچنان که سخن را در جای خود قرار دهد، و چنین شخصی را بلیغ گویند»<sup>۱</sup>

### تعریف اصطلاحی:

نَهجُ الْبَلَاغَةِ برگزیده‌ای از گفته‌ها، نامه‌ها و نوشته‌های حکیمانه امیرالمومنین (علیه السلام) است که سید رضی در اواخر قرن چهارم هجری قمری آنها را جمع‌آوری کرد. این کتاب به دلیل محتوی غنی و بلاغتش، به «اخ القرآن» (برادر قرآن) نام‌گذاری شده است. برخی از ادیبان عرب، فصاحت و بلاغت نهج‌البلاغه را ستوده‌اند. این کتاب در سه قسمت خطبه‌ها، نامه‌ها، کلمات قصار دسته بندی شده است. امام در بسیاری از خطبه‌ها، مردم را به انجام دستورات الهی و ترک محرمات دعوت کرده و در بخشی از نامه‌ها که خطاب به فرمانداران است، آنها را به رعایت حق مردم سفارش کرده است.<sup>۲</sup>

برخی در نسبت دادن نهج‌البلاغه به حضرت علی (علیه السلام) تشکیک کرده‌اند، اما در مقابل بسیاری از علمای شیعه و برخی از علمای اهل سنت همچون ابن ابی الحدید معتزلی نسبت دادن این کتاب به حضرت علی (علیه السلام) را صحیح می‌دانند و معتقدند که سید رضی فقط این سخنان را جمع‌آوری کرده است. برخی از علمای شیعه برای اثبات صحت سخنان و کلمات نهج البلاغه کتاب‌های متعددی در مورد اسناد و مدارک نهج‌البلاغه نوشته‌اند.<sup>۳</sup>

بخش اول نهج‌البلاغه منتخبی از خطبه‌های امیر المؤمنین است که شامل ۲۴۱ خطبه می‌شود.<sup>۴</sup> برخی این بخش را دائرةالمعارف‌گونه‌ای از فرهنگ اسلامی می‌دانند.<sup>۵</sup> خطبه‌ها عموماً حاوی موضوعاتی چون خداشناسی، شناخت جهان، پیدایش عالم، طبیعت انسان، امت‌ها و حکومت‌های نیکوکار و ستمکار است اما مقصود اصلی امام در بیان این موضوعات تبیین و تشریح علوم طبیعی و جانورشناسی یا فهماندن نکته‌های فلسفی یا تاریخی نبوده است، بلکه مراد اصلی او تبیین خداشناسی و مسائل مهم اسلامی در پرتو بیان این موضوعات بوده است.<sup>۶</sup> سید رضی از

<sup>۱</sup> - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۳، ص ۴۲۷۸۱

<sup>۲</sup> - مصطفوی، معرفی نهج‌البلاغه، ص ۲۳

<sup>۳</sup> - همان

<sup>۴</sup> - محمدی و دشتی، المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه، ص ۱

<sup>۵</sup> - نهج البلاغه، ترجمه شهیدی، مقدمه ص ۱

<sup>۶</sup> - همان

رواج پیدا می‌کند، بر عملاء و دانشمندان واجب است که در برابر آن ساکت ننشینند و مردم را نسبت به آن آگاه کنند و عالمی که از این وظیفه سرباز زند مشمول لعن و نفرین خداوند می‌گردد»<sup>۱</sup>

مبارزه با عقاید موهوم و خرافات و رسومات جاهلی در نزد رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) از چنان اهمیتی برخوردار بود که وقتی «معاذ بن جبل» را به «یمن» اعزام نمود، به او چنین دستور داد: «وَأَمَّتْ أُمُّ الْجَاهِلِيَّةِ إِلَّا مَا سَنَّهُ الْأِسْلَامُ وَأَظْهَرَ أَمْرَ الْأِسْلَامِ كُلَّهُ وَصَغِيرُهُ وَكَبِيرُهُ»؛ (ای معاذ! آثار جاهلیت و افکار و عقاید خرافی را، از میان مردم نابود کن و کوچک و بزرگ سنن الهی اسلام را که همان دعوت به تفکر و تعقل است، احیا کن)<sup>۲</sup>

## ه) فروپاشی جوامع اسلامی

پنجمین پیامد و نتیجه‌ی بی‌دینی و ارتداد، فروپاشی جامعه از درون است که نمونه‌های بسیاری را در تاریخ دیده ایم، که انحطاط اندلس یکی از این نمونه‌ها است. در آن زمان و هنگامی که سراسر اروپا در جهل و بی‌خبری کامل بود، اندلس به تنهایی پرچمدار دانش و تمدن در غرب محسوب می‌شد و تمدنی که مسلمانان در این منطقه ساختند، خاستگاه بیداری و تحول علمی بود که به مثابه‌ی تمدن شرق از غنای چشمگیری برخوردار بوده و حاصل این تمدن اسلامی را می‌توان در ظهور اندیشمندان، علما، فلاسفه و آثار معماری و رشد اقتصادی در جنوب اروپا مشاهده کرد.

امام صادق (علیه السلام) در مورد واقعه‌ای در زمان امیرمؤمنان علی (علیه السلام) روی داده بود، می‌فرمایند: «در زمان حکومت امام علی (علیه السلام) مردی را نزد او آوردند که پس از این که مسلمان شده بود، به مسیحیت روی آورده بود. در حضور امام چند شاهد علیه او گواهی دادند. امام به او فرمود: در برابر این شاهدان چه می‌گویی؟ گفت: راست می‌گویند، ولی من دوباره به اسلام برمی‌گردم. امام به او فرمود: بدان که اگر این شاهدان را تکذیب می‌کردی، گردنت را می‌زدم ولی اکنون توبهات را پذیرفتم. دیگر چنین کاری نکن زیرا اگر دوباره دست از دین اسلام برداری دیگر توبهات را نمی‌پذیرم»<sup>۳</sup>

<sup>۱</sup> - کلینی، الکافی ج ۱، ص ۵۴

<sup>۲</sup> - حرانی، تحف العقول، جلد ۱، صفحه ۲۵

<sup>۳</sup> - مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۰، ص ۳۰۱، حدیث ۷۶

مسلمانان اندلس به خاطر اسلام و تاکید آن بر علم و تعقل، توانستند به چنان رشد علمی و فرهنگی برسند که باعث تعجب دیگران شوند. در سایه دانش پژوهی و علم دوستی در اسلام، بدان پایه از پیشرفت در رشته‌های مختلف علمی، صنعت، کشاورزی، شهرسازی و زیباسازی شهرها رسیدند که «جان دراپر» (Jhon w. Draper) در «تاریخ پیشرفت فکر در اروپا» پس از توصیف شهرسازی و زیباسازی شهر قرطبه (پایتخت اندلس) می‌نویسد: «هفتصد سال بعد از این تاریخ (زمانی که قرطبه چنین شکوهی داشت) هم حتی یک چراغ در راههای عمومی لندن و پاریس وجود نداشت و قرن‌ها پس از این تاریخ، افراد پیاده در شهر لندن و پاریس در روزهای بارانی تا قوزک پا در گل فرو می‌رفتند.»<sup>۱</sup>

برای شروع بی دینی و اسلام‌گریزی، ابتدا با استحاله فکری حاکمان شروع کردند و سپس و با فاصله گرفتن آنان از اهداف اصلی فاتحان اندلس. اعراب با ذهنیت انتشار اسلام و اشاعه اندیشه توحیدی وارد اندلس شدند و بدون اتکا به سلاح و شمشیر و نیروی نظامی در فرصت کوتاهی، موفق به استقرار نیروهای خود در سراسر اندلس، تا شمالی‌ترین مرزهای آن شدند. استاد بی‌آزار شیرازی در کتاب طلوع و غروب تمدن‌ها می‌نویسد: «با بررسی و تفکر در آیات قرآنی درمی‌یابیم آنچه در زوال و انحطاط تمدنها نقش اساسی و اصلی را ایفا می‌کند و جنبه زیربنایی دارد همانا انحراف در عقیده و است و سایر انحرافات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره نیز ریشه در همین انحراف اعتقادی و بازگشت از راه مستقیم الهی دارد. لذا آنچه که موجب می‌شود تا مشیت خداوند بر سقوط ملتی و ظهور ملت دیگر تعلق گیرد، به طور کلی انحراف از راه مستقیم الهی به سوی جاده‌های شیطانی است. البته مشیت خداوندی به معنای جبر نیست، بلکه همان‌طور که قرآن فرموده: تا مادامی که ملتی صالح باشد خداوند آن ملت را به ستم به هلاکت نمی‌رساند<sup>۲</sup> و در جای دیگر می‌فرماید: و تا ملتی نفسانیات خود را تغییر ندهد، خداوند سرنوشت آنها را تغییر نخواهد داد»<sup>۳</sup><sup>۴</sup>

<sup>۱</sup> - آل علی، اسلام در غرب، ص ۳۱۱

<sup>۲</sup> - هود، ۱۱۶

<sup>۳</sup> - رعد، ۱۹

<sup>۴</sup> - بی‌آزار شیرازی، طلوع و غروب تمدنها، ص ۷۱

## نتیجه‌گیری

در این مقاله که با عنوان «مصادیق و پیامدهای فردی و اجتماعی ارتداد از منظر نهج‌البلاغه» می‌باشد، نتایج ذیل حاصل گردیده است:

ارتداد یا همان انکار وجود خدا و تصور نبودش چیز آسانی نیست ولی افراد بسیاری به این معضل گرفتار می‌شوند و این مسئله در طول تاریخ وجود داشته است و این افراد با مشکلاتی عدیده مثل اضطراب فکری و پوچ‌گرایی، افسردگی، عدم آرامش روحی و روانی، درگیری با فطرت خدا جوی مواجه بوده و هستند. از نظر فقهی ارتداد به دو نوع تقسیم می‌شوند: مرتد فطری و مرتد ملی. ارتداد مصادیق بسیاری دارد که از مصادیق ارتداد برائت جستن از دین الهی، انکار رسالت پیامبران است و هر کس که پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را تکذیب و یا انکار نماید و همچنین روی گردانیدن از اسلام نیز از مصادیق ارتداد است.

از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه، ارتداد مصادیق و پیامدهای فردی و اجتماعی بسیاری دارد که می‌توان به پیامدهای فردی مثل، لعن خدا، فرشتگان و انسان‌ها، آتش دوزخ و عذاب‌های دردناک که به صورت ابدی خواهد بود. خدا فراموشی و خودفراموشی باعث ایجاد حالت اضطراب فکری و خطای معرفتی خواهد شد. کسانی که به هر دلیلی از اسلام رویگردان می‌شوند و یا نسبت به مقدسات اسلامی توهین می‌کنند، ممکن است در اثر مرور زمان، این امر در دیگر افراد مغرض، مریض و جاهل تاثیرگذار باشد و موجب وهن بیشتر دین گردد و همچنین دین‌گریزی افراد که موجب فساد و تباهی جامعه خواهد شد. وقتی خدا و دین الهی از زندگی بشر کنار گذاشته شود، بشر مادی و لائیک به علت وجود جذابیت‌های دنیوی به سمت ارتداد پیش خواهد رفت که باید در این زمینه اساتید حوزه و دانشگاه و فرهنگیان، نسبت به این مسئله با جدیت بیشتری در جهت روشن‌گری پیامدهای ارتداد، فعالیت نمایند.

پیامد دیگر ارتداد رفتن جامعه به سمت بدعت و خرافات است که امام علی (علیه السلام) عاقبتی جز تباهی و عذاب برای اینان نمی‌بیند، این افراد خدا و دین را طرد می‌کنند، سپس احساس خلاء نموده و برای پر کردن این خلاء دست به دامان خرافات و بدعت‌ها شده و جامعه را نیز گرفتار این موهومات می‌کنند و همچنین پیامد و نتیجه‌ی بی‌دینی و ارتداد، فروپاشی جامعه از درون است که نمونه‌های بسیاری را در تاریخ دیده ایم، که انحطاط اندلس یکی از این نمونه‌ها است.

## منابع و مأخذ

### \* قرآن کریم

\* سید رضی ، محمد بن حسین ، گردآورنده **نهج البلاغه** ، مترجم محمد دشتی ، انتشارات مشهور ، قم ، ۱۳۷۹ش

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، انتشارات نیستان، ۱۳۸۸ش
۲. آل علی، نورالدین، اسلام در غرب، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰ش
۳. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، **طلوع و غروب تمدنها**، تهران، انتشارات بعثت، ۱۳۵۸ش
۴. تمیمی آمدی ، عبدالواحد، **غررالحکم ودرر الکلم**، ناشر: موسسه فرهنگی دارالحديث ، چاپ ۸ ، ۱۳۹۵ش
۵. جوهری، اسماعیل بن حماد، **صاح اللغة**، بیروت، انتشارات دارالعلم للملایین، چاپ چهارم. ج ۲، ۱۴۰۷ق
۶. حرالعالمی، محمد ابن الحسن، **وسایل الشیعه**، انتشارات اسلامی، تهران، ۱۳۶۷
۷. حرانی، ابن شعبه، **تحف العقول** ، ترجمه حسن زاده، انتشارات آل علی، قم ، ۱۳۷۶ ش
۸. حلی، علامه، **تحریر الاحکام**، مشهد، ناشر: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۳۱۵ق
۹. خمینی، روح الله، **صحیفه امام**، ناشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، چاپ چهارم، ۱۳۸۵ش
۱۰. خمینی، روح الله، **کتاب الطهارة**، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، ۱۴۲۱ق
۱۱. دهخدا ، علی اکبر ، **فرهنگ لغت دهخدا**، دانشکده ادبیات وعلوم انسانی، چاپ ۱، ۱۳۶۳ش
۱۲. دیوید ام، وولف، **روان شناسی دین**، ترجمه محمد دهقانی، انتشارات رشد، ۱۳۸۶ش
۱۳. راغب اصفهانی، **المفردات فی غریب القرآن**، ترجمه حسین خداپرست، انتشارات نوید اسلام، چاپ ۵، ۱۳۸۸ش
۱۴. رشاد، علی اکبر، **دانشنامه امام علی**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰ش
۱۵. ژان بشلر، **ایدئولوژی چیست؟** ، ترجمه علی اسدی، انتشارات سهامی، تهران، ۱۳۷۰ش
۱۶. شهرستانی، سیدهبه‌الدین و دیگران، مقالاتی **پیرامون نهج البلاغه**، بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۸۷ش
۱۷. شهید ثانی، الروضة البهیة، ناشر جامعة النجف الدينية، ۱۴۱۰ق

۱۸. صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه القمی من لا یحضره الفقیه، محقق، مصحح، غفاری، علی اکبر، ج ۴، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.
  ۱۹. طباطبائی، سید محمد حسین، ترجمه المیزان، سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ش
  ۲۰. عمید زنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، نظام سیاسی و رهبری در اسلام، انتشارات امیرکبیر، چاپ ۴، ۱۳۷۷ش
  ۲۱. کتاب منطق دهم انسانی
  ۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب: الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، ۱۳۸۸ ق.
  ۲۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، مترجم ابوالحسن موسوی همدانی، دار الکتب الاسلامیه، چاپ ۴، ۱۳۸۲ش
  ۲۴. محقق حلی، شرایع الاسلام، نشر بنیاد معارف اسلامی، چاپ ۳، ۱۳۸۵ش
  ۲۵. محقق همدانی، مصباح الفقیه، کتاب الطهارة، انتشارات قم، المؤسسة الجعفریة الاحیاء التراث، ۱۳۷۶ش
  ۲۶. محمدی، سید کاظم و دشتی، محمد، المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه، قم، نشر امام علی (علیه السلام)، ۱۳۶۹ش
  ۲۷. مطهری، علل گرایش به مادی گرایی، انتشارات صدرا، چاپ ۲۸، ۱۳۹۶ش
  ۲۸. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار شهید مطهری، انتشارات صدرا، چاپ ۲۳، ۱۳۷۲ش
  ۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، محقق: جمعی از نویسندگان، چاپ ده، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۱ش
  ۳۰. موسوی اردبیلی، فقه الحدود و التعزیرات، ناشر: موسسه النشر لجامعه المفید رحمه الله ۱۴۲۷ق
  ۳۱. نور بالا، احمد علی، اسلام و بهداشت روان (مجموعه مقالات)، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۲ش
- نشریات:**
۳۲. مصطفوی، سید جواد، معرفی نهج البلاغه، نشریه مشکات، شماره ۴۰۱، پاییز ۱۳۶۱ش